

УДК 655.413:32

Юрій Бондар,

доцент кафедри видавничої справи та редагування
Інституту журналістики Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
кандидат політичних наук

Книга: пропагандист і агітатор

У статті розглянуто питання використання книжкової продукції для поширення політичних ідей та поглядів, як засобу формування ідеологічного середовища, обґрунтування легітимності влади насамперед у суспільствах авторитарного та тоталітарного типу.

Ключові слова: політичні ідеї, влада, видання.

Книги неодноразово ставали (є й донині) засобом пропаганди політичних ідей, а зрештою, і здобуття та здійснення влади. Класикою "жанру" є, поза сумнівом, "Маніфест Комуністичної партії" Карла Маркса та Фрідріха Енгельса, що вперше побачив світ 1848 року і відтоді багаторазово перевидавався. Уперше російською "Маніфест" видали на початку 60-х років XIX століття у перекладі Михайла Бакуніна у друкарні "Колокола". Він мав величезний вплив на суспільні настрої, ставши своєрідним посібником для тих, хто прагнув змінити світ відповідно до комуністичних ідей. Програмний твір обґрунтував мету, завдання і методи боротьби комуністичних організацій та партій за владу [5].

Карл Маркс і Фрідріх Енгельс за роботою. Картина невідомого

"Маніфест" неодноразово забороняли. Уперше це сталося після замахів соціалістів на життя німецького імператора Вільгельма I та ухвали з ініціативи канцлера фон Бісмарка Виключного закону, який мав антисоціалістичну спрямованість і забороняв видання, у тому числі підбурювальних книг. Табу на "Маніфест" накладала і церква, обмежували доступ до твору і в США середини 50-х років минулого століття. Попри заборони, а можливо, і завдяки їм, "Маніфест" став однією з книг, що політично змінювали світ [7]. Правда, на думку багатьох, не завжди на краще. Вже у наш час видання "Хуман Евент" вирішило з'ясувати, які книги принесли найбільше шкоди суспільству в XIX — XX століттях. До опитування запросили 15 відомих учених і політиків, які назвали кожен свій перелік таких творів. Потім експерти проголосували за позиції сукупного списку видань. За підсумками на першому місці рейтингу "шкідливості" опинився саме "Маніфест" Маркса — Енгельса.

Добре розуміли значення книг у політиці й німецькі націонал-соціалісти середини 30-х років минулого століття. Книжки та брошури зі своїми політичними поглядами публікували Альфред Розенберг, Гефрід Федер, Пауль Йозеф

Геббельс. Та найуспішнішим прикладом використання книги з політичною метою є одіозна "Майн Кампф" ("Моя боротьба") Адольфа Гітлера, де викладена політична програма перебудови державного устрою Німеччини та доктрина расизму (ця книга, до речі, друга у рейтингу "Хуман Евент").

"Майн Кампф" стала популярною серед націонал-соціалістів ще до її виходу у світ. Писати книгу (а точніше надиктовувати її Рудольфу Гессу) Гітлер, за офіційною версією, почав у тюрмі Ланденберга, де перебував за спробу державного перевороту. Згодом на Нюрнберзькому процесі Гесс зізнався, що співавтором тексту був також професор Мюнхенського університету Карл Гаусхофер, який відвідував майбутнього фюрера у камері. Друга частина "Майн Кампф" була створена у 1925—1927 роках після відновлення нацистської партії. Остаточний варіант програмного твору з'явився 1930 року.

Варто зазначити, що вихід книги ретельно продумали. У першому варіанті вона називалась "Чотири з половиною роки боротьби проти брехні, тупості і боягузтва". Однак видавець Макс Аман з маркетингових міркувань відкинув таку назву, скоротивши її до нині відомої "Моя боротьба".

Книга мала величезний успіх. Уже до 1932 року продани понад п'ять мільйонів примірників твору, його перекладали на одинадцять мов. Обмеженим накладом "Мою боротьбу" було видано і для вищого партійного керівництва СРСР. Надзвичайно популярною стала книга в Америці. Там реалізували понад 500 тисяч примірників видання. Зважаючи на такий комерційний успіх, Гітлер подав навіть позов до суду про порушення американцями його авторських прав і виграв справу.

Рекламна листівка Франца Ехера Ферлага видання "Майн Кампф"

Спалення книг у нацистській Німеччині

Після приходу фашистів до влади "Майн Кампф" стала обов'язковою для кожного німця. "Біблію нацизму" вручали навіть при одруженні та реєстрації новонароджених, вивчали у школах. А ось інші книги, що суперечили фашистській ідеології, показово знищували. Перше таке спалення вчинили 10 травня 1933 року в Берліні. Есесівці разом зі студентами та викладачами піддали вогню "антинімецькі" твори Еріка Кестнера, Генріха Манна, Зігмунда Фрейда, Курта Тахольського та інших авторів. Пізніше подібні акції стали ритуальними в усій нацистській Німеччині. Перемігши Гітлера, союзники в рамках денацинізації почали масово знищувати вже нацистську літературу (зокрема обов'язковому знищенню підлягали усі підручники, видані під час нацистської влади). Була заборонена, звісно, і "Майн Кампф". Правда, з бібліотек її видання не вилучили, з ними можна ознайомитися у читальній залі.

Твір Гітлера залишається світовим бестселером, його неодноразово перевидавали, він доступний в Інтернеті. Починаючи з 1992 року, кілька видань книги було здійснено і в країнах СНД, у тому числі й в Україні [1]. У Росії з 2010 року "Майн Кампф" внесли до Федерального списку екстремістських матеріалів, заборонених для розповсюдження¹. В Україні Національна експертна комісія з питань суспільної моралі також визнала "Мою боротьбу" такою, що не відповідає національному законодавству, оскільки пропагує ідеали фашизму, розпалює національну і релігійну ворожнечу.

Погляди Адольфа Гітлера певним чином проєктуються і на сучасну Німеччину. У серпні 2010 року тут вийшла книга відомого політика, члена СДПН і правління бундесбанку Тіло Саррацина "Німеччина — самоліквідація", яка, стверджують політологи, поклала край епосі мультикультурності в Європі, а можливо, і не лише у Старому Світі. Автор різко критикує міграційну та інтеграційну політику влади, яка, на його думку, призводить до розмивання і виродження німецької нації. "Я не хочу, щоб у країні моїх предків і моїх онуків ритм життя задавали муедзини, населення розмовляло турецькою чи арабською, а жінки носили хиджаби. Якщо мені захочеться все це побачити, я візьму відпустку і поїду на Схід", — формулює погляди Саррацин. Більшість німецьких політиків, у тому числі Ангела Меркель, засудили автора книги, назвавши її провокаційною. 65-річного Тіло Саррацина змусили піти з бундесбанку. Втім, скандал зробив його неабияк популярним серед простих німців, а продаж книги ще й багатим — прибутки від її реалізації становили кілька мільйонів євро. За даними соціологічного опитування інституту громадської думки "Еммід" для видання "Більд", 18,7% населення Німеччини готові були б проголосувати за партію Тіло Саррацина, аби він її створив. Причому частка прихильників автора книги серед однопартійців з СДПН була ще більшою — 29%. Згідно ж з опитуванням телекомпанії "ZDF", тези Саррацина поділяють майже 56% громадян Німеччини і лише 28% ставляться до них негатив-

¹ Федеральний список екстремістських видань росіяни складають з 2006 року, і він постійно оновлюється. Наразі до нього внесено близько 900 найменувань видань, публікацій і навіть висловлювань. Відповідно до процедури для внесення до списку достатньо рішення будь-якого місцевого суду, який визнає у тій чи іншій публікації ознаки екстремізму, відтак заборона на її поширення стає обов'язковою на всій території Росії. Серед довгого переліку заборонених матеріалів є різні видання. Зокрема, за вердиктом Городищенського районного суду Пензенської області до списку внесли книгу Аятоли Імама Хомейні "Заповіт", що спричинило дипломатичні непорозуміння з Іраном, адже Росія стала першою країною у світі, де заборонили працю духовного наставника і політичного лідера іранців. Є в списку й інші видання, які вільно можна придбати в інших країнах.

но. На думку німецьких аналітиків, якби політик і справді вирішив створити свою партію, це могло б суттєво вплинути на розподіл політичних сил в країні. Поки що ж популярністю Саррацина вирішила скористатись Націонал-демократична партія Німеччини. У своїй передвиборчій агітації вона використала зображення обкладинки книги "Німеччина — самоліквідація", супроводивши його надписом "Саррацин — правий!". Це стало приводом для судового розгляду. Видавництво "Рандорф Хаус" зажадало заборонити НДПН використовувати книгу "Німеччина — самоліквідація" у передвиборчій боротьбі. 2011 року суд наклав таку заборону.

Тіло Саррацин — знамення краху мультикультурної епохи

Ідеологічну функцію пропаганди і утвердження партійної концепції історичного розвитку виконував і "Короткий курс історії ВКП(б)", створений у СРСР під керівництвом Йосипа Сталіна [2]. Упродовж багатьох років цей підручник був основою формування марксистсько-ленінського світогляду радянських людей. З 1938 по 1953 рік "Короткий курс" видали 301 раз накладом 42 816 тисяч примірників на 67 мовах. Після смерті Сталіна створили клон видання, який відтоді називався "Короткий курс історії КПРС", однак продовжував бути наріжним у комуністичному вихованні.

Рівняння на Леніна-Сталіна з "Коротким курсом"

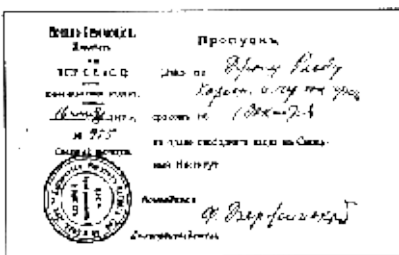
Книгою-агіткою" більшовиків на Заході були "10 днів, що потрясли світ" американського журналіста Джона Ріда. Прибувши до Росії як воєнний кореспондент, він опинився у вирі Жовтневого перевороту 1917 року, про що і написав книгу. Вперше вона побачила світ 1919 року у видавництві "Боні і Ліверайт". Ознайомившись з виданням, Володимир Ленін погодився написати до нього передмову. У передньому слові він підкреслив пропагандистську важливість твору, зазначивши, зокрема, що "цю книгу я бажав би бачити розповсюдженою у мільйонах примірниках і перекладеною різними мовами, адже вона дає правдивий і живий опис викладених подій, дуже важливих для розуміння того, що таке диктатура пролетаріату". "10 днів, що потрясли світ" зі вступом Леніна видали 1922 року.

Джон Рід був своєрідним повпредом більшовиків у світі, він багато подорожував Америкою, агітуючи за радянську владу, його книгу не без сприяння соратників неодноразово перевидавали. Журналіст-літератор став одним з

організаторів комуністичної партії США, очолив партійну газету "Голос праці", його обрали членом Виконкому Комінтерну, він неодноразово зустрічався з Леніним. 1920 року Джон Рід прибув до Росії для участі в роботі II комінтернівського конгресу, а потім вирушив по країні збирати матеріали для нової книги. Дорогою захворів ніби на тиф (за іншою версією його отруїли) і помер. Поховали Джона Ріда (єдиного з американців) у некрополі видатних комуністичних діячів біля Кремлівської стіни у Москві. На честь журналіста назвали вулиці у Санкт-Петербурзі, Астрахані, Серпухові та інших російських містах, його книгу неодноразово екранізували. 1927 року це зробив Сергій Ейзенштейн (фільм називався "Жовтень"), а пізніше твір став основою кіноопеї Сергія Бондарчука "Червоні дзвони".

Марка пошти СРСР на честь 100-річчя журналіста-інтернаціоналіста

Перепустка Джона Ріда до Смольного, підписана самим Дзержинським

Принагідно зауважимо, що Йосип Сталін, який змінив Володимира Леніна на партійно-державному посту, негативно ставився до "10 днів, що потрясли світ". На його думку, в книзі було забагато Троцького, тоді ж як самого Сталіна серед керівників повстання не згадували. Відтак книгу в СРСР сховали до спецфондів, де вона й пролежала понад чверть століття, а була перевидана в Радянському Союзі в 1957 році вже після смерті Сталіна [8].

Літературним "багнетом" самого Сталіна став інший журналіст-комуніст з-за кордону — француз Анрі Барбюс. Літератор у своїх творах теж талановито критикував капіталізм та возвеличував будівництво соціалізму і, звісно ж, постає самого "вождя народів". Саме Барбюсу належить крилатий вислів "Сталін — це Ленін сьогодні". Анрі Барбюс і автор відверто апологетичного твору "Сталін". Книгою твір вийшов друком 1935 року, одразу ж після смерті Анрі Барбюса у Москві, що теж спричинило різні чутки. Адже письменник свою справу зробив, і він міг піти... На честь літератора в СРСР також назвали вулиці. Є такі й у Києві та Харкові.

Пропагандистською працею, спрямованою на обґрунтування державного устрою і політики, є й широковідома "Зелена книга", написана лівійським лідером Муаммаром Каддафі. Перша її частина з'явилася 1976 року, потім Каддафі доповнив її ще двома. У творі лідер запропонованої ним Джамахірії заперечує традиційні форми держави і демократії, такі, як парламент, партії, референдуми. Він пропонує Третю Всесвітню теорію, особливий шлях розвитку, відмінний від капіталізму та соціалізму, монархії та республіки. Суть Джамахірії, за Каддафі, у принципах прямої достатньо анархічної народної демократії, що опираються на народні конгреси і комітети.

Лівія доклала багато зусиль для поширення оригінальних ідей Каддафі у світі. "Зелену книгу" перекладали різними мовами, у тому числі російською. Однак в СРСР видання неофіційно заборонили (через ідеологічну "неоднозначність").

Уперше і востаннє в Радянському Союзі твір Каддафі видали в часи перебування перед розпадом СРСР 1989 року [3].

Муаммар Каддафі і його "Зелена книга"

Окрім пропагандистських завдань, обґрунтування того чи іншого державного устрою й способу здійснення влади книги часто використовують, як уже зазначалось, і для творення культу особи політичного лідера, вождя держави. Найхарактерніше це для тоталітарних, авторитарних режимів. Прикладом такого видання є "Цитатник" Мао Цзедуня, лідера КНР. З'явився він після китайської "культурної революції", під час якої масово знищували політичних опонентів та "шкідливі" твори. "Цитатник" увібрав майже 500 ніби особистих висловлювань Мао, знання і цитування яких стало обов'язковим для китайців. "Маленька червона книжечка" (так іще називали "Цитатник"), завдяки у тому числі одіозності та їй, не відкинемо, оригінальному формату видання, стала однією з найпопулярніших у світі, сукупний наклад "Цитатника" уже досяг майже мільярда примірників (більше видавали лише "Біблію") [10]. Користується видання попитом і досі, є брендовим сувеніром для туристів, які відвідують Китай.

Книгу Мао мав вивчати кожен

Вірним послідовником тоталітарних традицій, у тому числі й у питаннях пропаганди, був засновник і перший правитель КНДР Кім Ір Сен. Він категорично засудив розвінчування культу Сталіна в Радянському Союзі, відгородившись від "ревізіоністів" серед іншого й заборонаю в Північній Кореї матеріалів по суті анти тоталітарного XX з'їзду КПРС. Засобом гуртування корейців довкола Сонця нації і Велико-го вождя маршала товариша (це офіційний титул) Кім Ір Сена стали сформульовані ним ідеї чучхе — корейської версії марксизму. Донині двічі на тиждень увесь корейський народ всідається за парти для вивчення друківаних творів вождя, який, до слова, проголосив: "Нам потрібні книги для революції й будівництва, нам нема необхідності читати будь-що інше, і не потрібно цього робити!" Літературний спадок Кім Ір Сена достатньо вагомий. За життя президента КНДР вийшли друком шість томів його мемуарів "У вирі доби", які охоплюють події з квітня 1912 року (року народження Кім Ір Сена) і до листопада 1937 року. Вже після смерті лідера КНДР побачили світ іще два томи його спогадів, куди увійшли конспекти Кім Ір Сена та історичні доку-

менти. Загальний обсяг мемуарів сягнув понад 2700 сторінок! Окрім основної праці вождя КНДР, корейці вивчають й інші видання. Серед них — "Про три принципи об'єднання батьківщини", "Про курс на об'єднання батьківщини з п'яти пунктів", "Програма консолідації нації для об'єднання вітчизни з десяти пунктів" тощо.

Справу батька продовжив і Кім Чен Ір, який став наступним президентом КНДР. Окрім теоретичних праць про філософію чучхе, соціалізм як науку, розбудову партії, він багато писав і про чучхейську літературу, образотворче, танцювальне, драматичне мистецтво, підготовку для армії жіночих керівних кадрів, подальший розвиток народної освіти, деякі питання виховання дітей і навіть про Кімїрсенхву — "квітку безсмертя, що розквітає у серцях людей епохи самостійності"... Ці праці також обов'язкові для вивчення на політзаняттях корейського народу. Можливо, поповнять книжкові надбання родини північнокорейських лідерів і праці наймолодшого сина Кім Чен Іра Кім Чен Іна, який очолив країну після смерті батька у грудні 2011 року. А поки новий правитель заклопотаний іншими державними справами, книгу спогадів "Мій батько Кім Чен Ір і Я" у спів-авторстві з японським журналістом Йодзі Гомі видав старший син колишнього корейського правителя Кім Чен Нам. Свого часу він зазнав батькової немилості за те, що намагався відвідати Японію за підробленим паспортом, і нині проживає в Китаї. Книга є зібранням електронного листування та інтерв'ю Кім Чен Нама з журналістом. Серед іншого фактичний вигнанець з Північної Кореї прогнозує майбутній неминучий, на його погляд, крах спадкоємного політичного режиму КНДР.

Товариш Кім Ір Сен спалює видання матеріалів XX з'їзду КПРС

Книжкові технології пропаганди лідерів використовували й інші режими. Актуальні вони й нині, насамперед у деяких східних країнах, про що йтиметься далі.

Книги застосовують і для утвердження тих чи інших ідеологем, як аргументи у протистоянні світоглядних позицій. Суто ідеологічні функції виконували, зокрема, книги Миколи Островського "Як гартувалася сталь" та Олександра Фадєєва "Молода гвардія", які директивно були популярними не лише в СРСР, а й в інших країнах соціалістичного табору, був залучений до пропагандистської роботи роман Етель Ліліан Войнич "Овод".

Зішлемось у контексті й на українські приклади. Так, 2007 року Президент України Віктор Ющенко ініціював створення видання про видатних українців, їхній внесок у розвиток світової науки, техніки, освіти й культури. Така книга — "Що дала Україна світові" — була підготовлена доктором історичних наук Володимиром Сергійчуком і видана 2008 року [9]. Пізніше презентації видання відбулися в різних країнах. Одним із важливих гуманітарних проєктів за президентства Ющенко стало і видання багатотомної Національної книги пам'яті, присвяченої жертвам Голодоморів в Україні, у презентації якої Президент взяв участь особисто. Своє бачення історії та реалій запропонували й опоненти Віктора Ющенка. Того самого 2008 року побачила світ ро-

сійськомовна книга Дмитра Табачника та Георгія Крючкова "Фашизм в Україні: угроза или реальность?", в якій автори зазначають, що український Президент сприяє фашизації України і утвердженню в ній націоналістичної диктатури [4]. Трохи згодом за сприяння Фонду "Президентський центр Б. М. Єльцина" було видано й "Очерки истории Украины" під редакцією академіка НАНУ Петра Толочка. Книга, як зазначив сам науковець, була задумана як альтернатива підручникам, які готувались під час президентства Ющенка, і зорієнтована на обґрунтування ідеї спільності історії українців та росіян. Ще однією акцією проросійських сил стало видання у Севастополі в грудні 2010 року провокаційного збірника "ОУН-УПА. С кем и против кого они воевали", адаптованого, як підкреслили ініціатори видання, спеціально для жителів Криму. Книгу безоплатно розповсюджували серед вчителів історії в школах й вищих навчальних закладах півострова. Принагідно зазначимо, що "українські" зусилля захистити правду історії Другої світової війни певним чином були супротивними і з російськими потугами. Цьому політичному питанню в Росії надали державної ваги. 15 травня 2009 року президент Дмитро Медведєв видав указ "Про комісію при Президентові Російської Федерації з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії". До складу комісії увійшли керівники Ради безпеки, МЗС, Мініюсту, Росархіву, інших авторитетних установ та організацій і навіть Генерального штабу та Служби зовнішньої розвідки Росії. Результатом роботи цієї комісії стало видання 2010 року шеститомної історії "65 років Великої Перемоги", яку в Росії одразу ж проголосили науковим досягненням.

Утім, особливого резонансу, забарвленого в ідеологічні фарби, набули в Україні дві книги. Перша — "Вирвані сторінки з автобіографії" лауреатки Шевченківської премії Марії Матіос, яка побачила світ у львівському видавництві "Піраміда" і була, до слова, визнана кращою книгою 2010 року [6]. Депутат-комуніст Петро Цибенко звернувся із запитом до Генпрокуратури, у якому стверджував, що письменниця допустила образливі слова щодо пам'ятника радянським воїнам і зажадав припинити розповсюдження твору. До видавництва навідалися працівники міліції, щоб, ніби за дорученням ГПУ, вилучити книгу з продажу. Інші міліціонери прийшли до Матіос вже в Києві, де розпитували про письменницю сусідів. Лауреатка звернулася до генпрокуратури В. Пшонки з відкритим листом про політичні переслідування і зажадала пояснень. Той вимушений був виправдовуватись, що не давав жодних доручень щодо утисків письменниці. А наведені факти ледве не самодіяльність міліціонерів. Міністр МВС А. Могильов у свою чергу лише розвів руками: як же без вказівки?! Слово за слово, і зчинився скандал, де гасу у вогонь додавали політики, які вбачали у протистоянні саме ідеологічні причини. Із письменницею для з'ясування обставин конфлікту зустрівся навіть Президент України Віктор Янукович, після чого справу залагодили.

Василь Шкляр.
"Залишенець"

Ще гучнішим літературно-політичним скандалом 2011 року стало присудження-неприсудження Шевченківської премії в галузі літератури роману "Залишенець" ("Чорний Ворон") Василя Шкляра [11]. Твір про повстанський рух в Україні у 20-х роках минулого століття став непересічною літературною подією, спричинив дискусії й неоднозначні оцінки. Проте Шевченківський комітет, визнавши безсумнівні художні достоїнства твору, вирішив присудити літератору національну премію. Проти такого рішення виступили проросійські політики, які

звинуватили письменника у націоналізмі та русофобстві. На знак протесту Василь Шкляр звернувся до Президента України з проханням відтермінувати вручення йому премії доти, доки з поста міністра освіти України не піде українофоб Дмитро Табачник (саме він активно виступав проти роману). Врешті-решт прізвище Шкляра не потрапило до списку лауреатів, який затвердив своїм указом Янукович. Історія з премією "Залишенцю" на цьому, утім, не скінчилась. Українські літератори ініціювали збирання коштів для відзначення Василя Шкляра Народною Шевченківською премією. І таку премію письменнику Василю Шкляру вручили. Всупереч владі.

Список використаної літератури

1. Гитлер А. Моя борьба / Адольф Гитлер. — Х. : Світовид, 2003. — 704 с.
2. История Всесоюзной Коммунистической партии (большеви-ков). Краткий курс. — М. : Госполитиздат, 1952. — 352 с.
3. Каддафи М. Зеленая книга / Муаммар Каддафи. — М. : Междунар. отношения, 1989. — 36 с.
4. Крючков Г. К. Фашизм в Украине: угроза или реальность? / Г. К. Крючков, Д. В. Табачник. — Х. : Фолио, 2008. — 416 с.
5. Маркс К. Манифест Коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс. — М. : Госполитиздат, 1950. — 40 с.

6. Матиос М. Вирвані сторінки з автобіографії / Марія Матиос. — Львів. : Піраміда, 2010. — 368 с.
7. Манифест Коммунистической партии. 160 лет спустя. Первая программа коммунистического движения с комментариями начала XXI века. — М. : Высш. ин-т упр. ВГУ, 2007. — 288 с.
8. Рид Д. 10 дней, которые потрясли мир / Джон Рид. — М. : Госполитиздат, 1957. — 352 с.
9. Сергійчук В. Що дала Україна світові / В. Сергійчук. — К. : Сергійчук М. І., 2008. — 288 с.
10. Цзедун М. Маленькая красная книжница / Мао Цзедун. — М. : Алгоритм, 2007. — 488 с.
11. Шкляр В. Залишенець / Василь Шкляр. — Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2009. — 384 с.

В статье рассмотрен вопрос использования книжной продукции для распространения политических идей и взглядов, как средства формирования идеологической среды, обоснования легитимности власти прежде всего в обществах авторитарного и тоталитарного типов.

The question of book products usage for spreading political ideas and views like tools that influences ideological environment and states legitimacy of government in authoritarian and totalitarian societies is exposed in this article.

Надійшла в редакцію 22 вересня 2011 року